

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

**ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ:
ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ**
(теорія і практика)

Монографія

За загальною редакцією д-ра геог. наук, професора А. Кузичина

Тернопіль 2025

УДК 796.5:649.9+17.024.4

Т 87

Рецензенти:

Брич В.Я., доктор економічних наук, професор, академік Академії економічних наук, директор навчально-наукового інституту інноватики, природокористування та інфраструктури Західноукраїнського національного університету

Калько А.Д., доктор географічних наук, професор кафедра туризму та готельно-ресторанної справи Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне)

Бучко Ж.І., доктор географічних наук, професор кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

*Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
протокол № 7 від 25 листопада 2025 р.*

Туризм і рекреація: виклики сьогодення (теорія і практика):
Т 87 Монографія / за заг. ред. д-ра геогр. наук, проф. А. Кузишина;
Тернопіль : Осадца Ю. В., 2025. 298 с.

ISBN 978-617-8607-12-8

Монографія присвячена комплексному аналізу становлення, функціонування та сучасних трансформацій туристичної сфери й індустрії гостинності в умовах глобальних соціально-економічних змін. Структура дослідження вибудована за логікою поєднання історико-теоретичних, ресурсних, управлінсько-економічних та інноваційно-технологічних аспектів розвитку туризму.

Монографія орієнтована на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, а також фахівців туристичної та готельно-ресторанної сфери.

УДК 796.5:649.9+17.024.4

ISBN 978-617-8607-12-8

© Колектив авторів., 2025

© ФОП Осадца Ю. В., 2025

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

**TOURISM AND RECREATION:
CONTEMPORARY CHALLENGES**
(theory and practice)

Monograph

Edited by Doctor of Geographical Sciences, Professor A. Kuzyshyn

Ternopil 2025

UDC 796.5:649.9+17.024.4

T 87

Reviewers:

Brych V., Doctor of Economic Sciences, Professor, Academician of the Academy of Economic Sciences, Director of the Educational and Research Institute of Innovation, Environmental Management and Infrastructure, West Ukrainian National University

Kalko A., Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Tourism, Hotel, and Restaurant Business, National University of Water and Environmental Engineering (Rivne)

Buchko Zh., Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Geography and Tourism Management, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

*Recommended for publication by the Academic Council of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University,
Minutes No. 7 of November 25, 2025*

T 87 **Tourism and Recreation: Contemporary Challenges (theory and practice):** Monograph / edited by Doctor of Geographical Sciences, Professor A. Kuzyshyn; Ternopil: Osadtsa Y. V., 2025. 298 p.

ISBN 978-617-8607-12-8

The monograph is devoted to a comprehensive analysis of the formation, functioning, and contemporary transformations of the tourism sector and the hospitality industry in the context of global socio-economic changes. The structure of the study is built around an integrated approach that combines historical and theoretical foundations, resource potential, managerial and economic dimensions, as well as innovative and technological aspects of tourism development.

The monograph is intended for researchers, academic staff, higher education students, as well as professionals working in the tourism, hotel, and restaurant sectors.

ISBN 978-617-8607-12-8

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	6
ФОРМУВАННЯ ТУРИЗМУ ТА ГОСТИННОСТІ ЯК СУСПІЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ: ШЛЯХ ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОСТІ (<i>Андрій Кузишин</i>)	8
ІНДУСТРІЯ ГОСТИННОСТІ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН(<i>Сергій Задворний</i>)	64
ПОЄДНАННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЛЯ РІЗНИХ ВИДІВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (<i>Катерина Дударчук</i>)	93
КЛІМАТИЧНІ УМОВИ І РЕСУРСИ ТА ЇХ ОЦІНКА ДЛЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (<i>Петро Царик</i>).....	130
СУЧАСНИЙ РЕСТОРАННИЙ БІЗНЕС: ЕКОНОМІКА, ЗАКОНОДАВСТВО, ІННОВАЦІЇ (<i>Інна Поплавська</i>)	180
ОРГАНІЗАЦІЯ АНІМАЦІЙНИХ ПОСЛУГ В ЗАКЛАДАХ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА (<i>Наталія Флінта</i>)	207
МЕНЕДЖМЕНТ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ У ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ: НОВІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ КОМАНДИ (<i>Богдан Пушкар</i>)	229
СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ У ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (<i>Іван Рудакевич</i>).....	252
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В ТУРИСТИЧНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ (<i>Тарас Заставецький</i>)	275
КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	297

ПОЄДНАННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЛЯ РІЗНИХ ВИДІВ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Туристичні ресурси як передумова туристичної активності.

Рекреація – це поняття, що охоплює всі види відпочинку, включно із санаторно-курортним лікуванням і туризмом. Для короткочасного відпочинку використовуються парки, лісопарки, музеї, стадіони та зони відпочинку; для тривалого – санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, турбази, мотелі, кемпінги, будинки мисливця й рибалки, поїзди здоров'я та екскурсії на інших видах транспорту.

Рекреаційні ресурси включають природні компоненти (клімат, ландшафт, водні ресурси, рослинність) для задоволення лікувально-оздоровчих, пізнавальних і спортивних потреб. Для активного відпочинку використовуються національні парки, заповідники, території з пам'ятками природи, історико-архітектурними та іншими визначними об'єктами.

У науковій літературі поняття «господарство» широко використовується для позначення окремих секторів економіки: сільське, водне, морське тощо. Поряд із цим активно вживаються терміни «готельне господарство», «ресторанне господарство», які є дотичними до рекреаційної сфери. Рекреаційна діяльність здійснюється в межах рекреаційного господарства, яке може розглядатися як окрема галузь економіки, оскільки відповідає ключовим ознакам самостійних господарських систем. На думку О. Топчієва, рекреаційна діяльність має універсальний характер, охоплюючи всі соціальні групи, та водночас вирізняється різноплановістю форм реалізації, що ускладнює її систематизацію. Найбільш адекватним з наукової точки зору є поняття «рекреаційне господарство», оскільки воно охоплює як процеси надання послуг, так і організаційно-економічні засади їх функціонування.

Доцільність виокремлення рекреаційного господарства обґрунтовується такими положеннями:

1. Рекреаційне господарство охоплює виробництво і надання рекреаційних послуг численними підприємствами та установами різних форм власності, що вимагає створення єдиного правового та економічного простору для їх функціонування.

2. Формування рекреаційного господарства не виключає автономного існування окремих галузей, у межах яких реалізуються рекреаційні послуги, оскільки об'єктом регулювання виступає саме вид діяльності.

3. Визнання рекреаційного господарства самостійною сферою економіки дозволяє розробити дієвий організаційно-правовий механізм його розвитку, удосконалити матеріально-технічну базу, підвищити конкурентоспроможність рекреаційного продукту незалежно від галузевих особливостей або організаційно-правової форми суб'єктів господарювання.

Рекреаційне господарство володіє основними характеристиками самостійної галузі національної економіки:

- об'єднання підприємств різних галузей;
- сформована матеріально-технічна база (основні та оборотні засоби), необхідна для провадження рекреаційної діяльності;
- наявність професійного кадрового забезпечення;
- виробництво комплексного продукту – рекреаційної послуги;
- функціонування на засадах самоокупності (Рис. 1).

На формування рекреаційного господарства впливають як соціально-економічні, так і природні чинники, серед яких:

- географічне розташування;
- кліматичні, гідрологічні та ландшафтні особливості;
- наявність історико-культурних ресурсів, що мають рекреаційне значення.

Особливості розвитку рекреаційного господарства, що потребують врахування при його організації:

- головна мета його функціонування – організація відновлення фізичних і духовних сил людини, що формує суспільний інтерес;
- основу рекреаційного господарства становлять державні рекреаційні природні ресурси, території та комплекси.

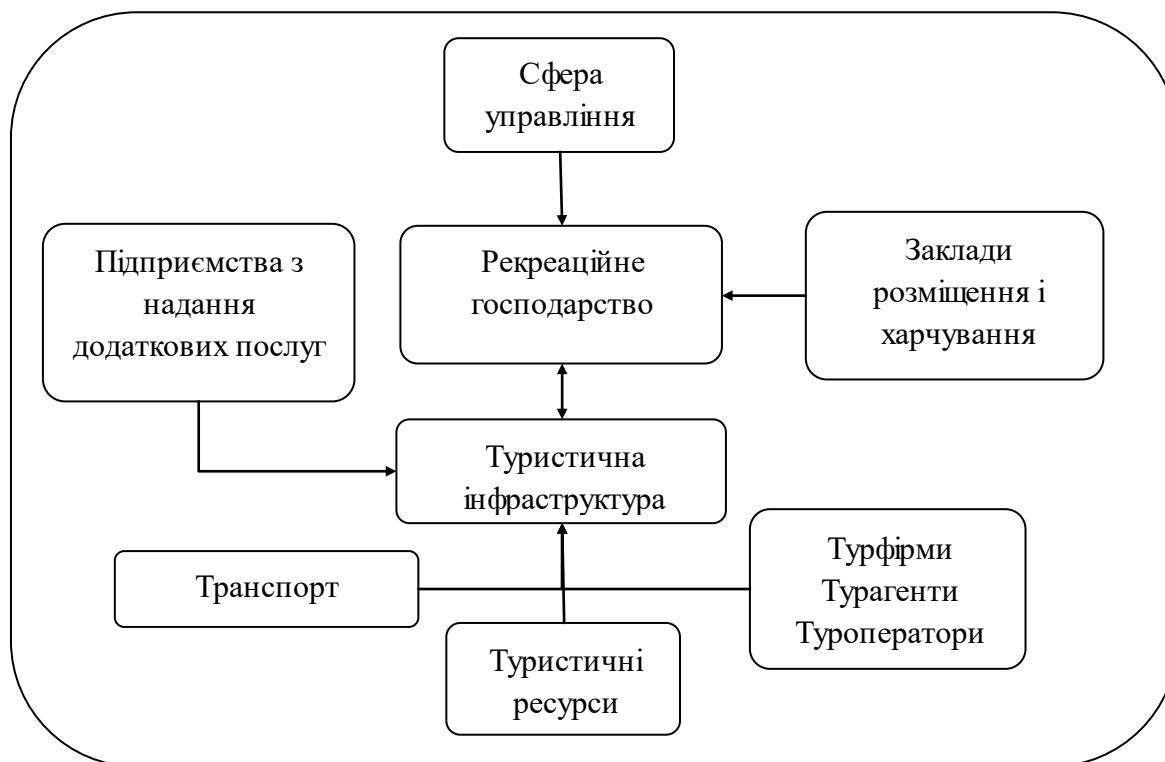

Рис. 1 Графічна модель функціонально-компонентної структури рекреаційного господарства [10]

В Україні сьогодні спостерігається зниження обсягів виробництва загальнодоступних рекреаційних послуг, підвищення їхньої вартості, втрати рекреаційної цінності природного середовища та використання ресурсів з іншою господарською метою. Це свідчить про необхідність перегляду концептуальних підходів до рекреаційного господарства, попри значний рекреаційний потенціал країни.

В країнах, де уряд підтримує розвиток рекреаційно-туристичного господарства, ця галузь забезпечує значні надходження до бюджету та має важливе значення у соціальній інфраструктурі.

Згідно Закону України „Про туризм”, туристичними ресурсами є пропоновані або такі, що можуть пропонуватися, туристичні пропозиції на основі та з використанням об’єктів державної, комунальної чи приватної власності.

Ще одна інтерпретація цього поняття у законі : туристичні ресурси – це сукупність природних чи штучно створених людиною об’єктів, що мають комфортні властивості та є придатними для створення туристичного продукту.

Рекреаційні (туристичні) ресурси включають природні компоненти (клімат, ландшафт, водні ресурси, рослинність) для

задоволення лікувально-оздоровчих, пізнавальних і спортивних потреб. Для активного відпочинку використовуються національні парки, заповідники, території з пам'ятками природи, історико-архітектурними та іншими визначними об'єктами.

Рекреаційні ресурси поділяються на три групи:

1. Природні (клімат, рельєф, водні ресурси, рослинний та тваринний світ, парки, заповідники, мальовничі пейзажі, унікальні природні об'єкти).

2. Культурно-історичні (пам'ятки культури, історії, археології, архітектури, етнографічні особливості, фольклор, центри прикладного мистецтва).

3. Соціально-економічні (економіко-географічне положення, транспортна доступність, рівень економічного розвитку, територіальна організація господарства, обслуговування населення, структура населення, трудові ресурси, розвиток транспортної мережі).

За функціями рекреаційні ресурси бувають місцевого, обласного, державного та міжнародного значення. Важливо, що рекреаційні ресурси часто використовують ті природні умови, які не можуть застосовуватися іншими галузями: інсоляція, пляжі, природна краса, історичні пам'ятки.

Класифікацію рекреаційних ресурсів, у якій більшою мірою акцентований природний потенціал, розробила І.М. Яковенко (2004). Ресурси рекреації систематизовані за кількома головними ознаками:

1) за цільовим призначенням:

- ресурси цільового призначення і спеціалізовані
- ресурси супутнього призначення.

2) за технологією рекреаційного використання:

- рекреаційно-лікувальні (цілющі мінеральні води, грязі, морське та гірське повітря)
- рекреаційно-оздоровчі (пляжі, басейни, парки, ліси)
- рекреаційно-спортивні (гори, ріки, моря, печери, автотраси)
- рекреаційно-пізнавальні (ті, що відносяться до зеленого(екологічного) туризму, ландшафти тощо).

3) за використанням компонентів середовища: кліматичні, водні, бальнеологічні, грязеві й озокеритні, геоморфологічні, флористичні та фауністичні, історико-культурні, природно-антропогенні.

Сьогодні науковці синтезують поняття рекреаційні та туристичні ресурси.

Найбільш деталізовану класифікацію та методику оцінки туристично-рекреаційних ресурсів розробив О.О. Бейдик [3].

Рекреаційні ресурси поділяються на:

1) природно-географічні рекреаційно-туристичні ресурси (земної поверхні, земних надр, фаунистичні, рослинні, кліматичні, ландшафтні, природні унікалії, водні) – вони виконують *рекреаційну та оздоровчу функції туризму*.

2) природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси (природного походження (природні біосферні заповідники, нац.природні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища) та антропогенного походження(ботанічні сади, дендропарки, зоопарки, печерні міста, лісопарки, гідропарки, лукопарки)

3) суспільно-історичні рекреаційно-туристичні ресурси

Природні ресурси включають всі матеріальні, енергетичні та інформаційні властивості природного середовища, що задовольняють потреби людини у відпочинку та оздоровленні. За даними В.П. Руденка, Тернопільська область є середньозабезпеченою природними рекреаційними ресурсами – 1,14 % від загальнодержавного потенціалу. У структурі природно-ресурсного потенціалу області ці ресурси посідають третє місце після земельних і водних (5,3 %). На 1 га території області припадає близько 70 балів природно-рекреаційних ресурсів (в Україні – 100 балів).

Природно-рекреаційний потенціал включає геологічні та геоморфологічні, водні, лісові, ландшафтні об'єкти та кліматичні явища. Їх обсяги оцінюються в 846,1 млн грн, але розподілені нерівномірно. Найбільше їх зосереджено у Шумській, Бережанській, Борщівській, Гусятинській громадах; найвища щільність – у Підгаєцькій, Шумській, Монастирській. Найменша щільність – у Підволочиській, Ланівській, Козівській.

За показниками ентропії найбільша територіальна диференціація ресурсів характерна для Збаразької та Тернопільської громад, найменша – для Шумської, Ланівської та Підволочиської. Показники середньообласного рівня спостерігаються у Бережанській, Підгаєцькій, Борщівській, Чортківській та Кременецькій.

Тернопільська область вирізняється як один із найперспективніших регіонів України для розвитку туристичної діяльності, що обумовлено поєднанням вагомого природного потенціалу та значної історико-культурної спадщини. За таких умов актуалізується завдання визначення стратегічно пріоритетних напрямів розвитку туристичної сфери в межах області.

Початковим етапом аналізу туристичної перспективності території є дослідження її географічного положення. Тернопільщина розташована у західній частині України та межує з Хмельницькою, Івано-Франківською, Чернівецькою, Львівською та Рівненською областями. Наявність зручного транспортного сполучення з суміжними регіонами та європейськими країнами (зокрема Польщею та Словаччиною) сприяє формуванню транскордонних туристичних потоків. Крім того, значна віддаленість області від територій активних бойових дій створює передумови для зростання рівня туристичної безпеки та підвищення привабливості регіону для внутрішніх і зовнішніх рекреантів.

Попри те, що Тернопільська область за площею належить до найменших адміністративно-територіальних одиниць України, на її території зосереджено значну кількість об'єктів природно-заповідного фонду та культурної спадщини. Поєднання природно-ландшафтних особливостей із соціально-економічними та історико-культурними ресурсами забезпечує можливість розвитку різноманітних форм рекреації. Туристична галузь виступає важливим чинником бюджетного наповнення, стимулює розвиток інфраструктури, покращує соціально-економічні умови населення та сприяє збереженню історико-культурних об'єктів.

За умов ефективного та раціонального використання рекреаційного потенціалу в області можуть активно розвиватися такі види рекреаційної діяльності, як: пізнавальний, замковий, етнокультурний, фестивальний, сакральний (у тому числі паломницький), сентиментальний, музейний та сільський зелений туризм. У зв'язку з цим актуальним постає окреслення найбільш доцільних напрямів розвитку рекреаційної діяльності на основі збалансованого використання наявних ресурсів.

Геоморфологічні ресурси – нерівності земної поверхні, які впливають на організацію природних туристичних ресурсів та розвиток різних видів рекреаційної діяльності.

Історико-культурні ресурси Тернопільської області представлені архітектурними пам'ятками, сакральними, замковими та музейними об'єктами, археологічними знахідками та подієвими ресурсами. Вони сприяють розвитку пізнавального, етнічного, релігійного, замкового, фестивального, зеленого сільського туризму.

Найціннішими є пам'ятки національного значення. Найвища щільність таких об'єктів – у Борщівській та Кременецькій громадах, значна – у Бучацькій та Бережанській. Переважають сакральні пам'ятки (найбільше – у Кременецькій громаді, – архітектурний ансамбль Свято-Успенської Почаївської лаври), значна атрактивність – Марійський духовний центр у с. Зарваниця Теремовлянської громади. Найменша щільність – у Ланівецькій, Підволочиській та Шумській громадах. Археологічні ресурси національного значення зосереджені у Тернопільській та Гусятинській громадах.

Господарський комплекс області характеризується переважанням агропромислового виробництва та низьким рівнем соціально-економічного розвитку. Це впливає на стан рекреаційного господарства та попит на рекреаційні послуги.

Туристична інфраструктура недостатня: 68 готелів (26,3 % у м. Тернопіль, 10,8% у Бучацькій та Борщівській громадах), відсутність закладів у Підгаєцькій. Доходи від готельної справи збільшилися у 6,5 разів з 2000 року.

У 2012 р. відкрито 6 нових готелів: «Надія» (Бережани), «Візит» (Бучач), «МішиН – СІТІ» (с. Добрівляни), «Едельвейс» (Збараж), «Старе місто» (Кременець), «Джентельмен» (Тернопіль).

Важливий соціально-економічний фактор розвитку туризму – населення регіону, яке є одночасно виробником та споживачем рекреаційних послуг.

Транспортна інфраструктура: домінує автомобільний транспорт (щільність доріг 361 км на 1000 км², в Україні – 280 км), міжнародні автомагістралі Дубно – Кременець – Тернопіль – Заліщики – Чернівці та Львів – Зборів – Тернопіль – Підволочиськ – Хмельницький, державні – 683,5 км. Багато доріг місцевого значення зношені.

Залізничний транспорт: загальна довжина – 564,1 км, щільність – 41 км на 1000 км² (в Україні – 36 км), основні лінії: Київ – Жмеринка – Тернопіль – Львів, Тернопіль – Чернівці. Відсутні залізничні колії у Шумській, Підгаєцькій, Монастириській громадах частково компенсуються автомобільним транспортом.

Водний транспорт: р. Дністер використовується для туристичних та спортивних сплавів на байдарках і катамаранах I категорії складності.

Сільський зелений та екологічний види туризму

У розвитку туристичної діяльності Тернопільської області особливе значення мають ті види туризму, які дозволяють задіяти не лише окремі туристичні ресурси, а й їх комплексне використання, наприклад, природні та суспільно-історичні. Одним із таких напрямів, актуальних на сучасному етапі, є сільський зелений туризм. Територія області створює сприятливі умови для розвитку всіх форм цього виду туризму. Сільський зелений туризм передбачає проведення дозвілля у сільській місцевості, з характерною забудовою, сільським побутом та мальовничими ландшафтами.

Поняття «сільський зелений туризм» часто ототожнюють із «екотуризмом», оскільки обидва напрями орієнтовані на збереження природних комплексів. Екотуризм передбачає подорожі природними ландшафтами без завдання шкоди навколишньому середовищу. Відповідні території охоплюють національні та ландшафтні парки, де туристи можуть відпочивати без порушення екологічного балансу. У науково-популярній літературі з'явився термін «екоагротуризм», який поєднує використання агроосель як місць розміщення туристів із програмами екотуризму. Основною відмінністю сільського зеленого туризму від екотуризму є мета: перший – стаціонарний відпочинок із короткими радіальними маршрутами, другий – активне пересування для знайомства з природними та історико-культурними об'єктами.

Головним завданням суб'єктів сільського зеленого туризму є забезпечення комфортних умов відпочинку та популяризація садиб. Найвідоміші садиби області: «Вікторія» (с. Нирків Заліщицької громади), «У музиканта-ковалю» (с.мт Коропець Монастириської громади), «Наша спелеохата» (с. Залісся Чортківської громади), «Мальви» (с. Жуків Бережанської громади). Остання є частиною Кластеру сільського зеленого туризму «Мальовнича Бережанщина»,

заснованого 2007 року. Завдання кластеру включають розвиток сільського туризму, участь у програмах, організацію заходів та обмін досвідом.

У регіоні виділяються три типи осель:

– сільські садиби біля річок із традиційними видами відпочинку (наприклад, «У музиканта-коваля»);

– садиби біля печер і лісів для спортивного та спелеотуризму («Наша спелеохата»);

– агрооселі поблизу пам'яток природи та архітектури («Вікторія»).

Агрооселі не розраховані на в'їзний туризм через обмежену інфраструктуру, тому важливими завданнями є благоустрій садиб, ремонт доріг та встановлення вказівників. Заклади сільського зеленого туризму поки що не готові приймати вимогливих іноземних туристів, що стримує розвиток в'їзного туризму.

Екотуризм – відносно новий напрям туристичної індустрії, сформований у 1980-х роках у працях швейцарських дослідників. Основна мета – збереження навколишнього середовища під час туризму. Більшість природних ресурсів, цікавих для туризму, розташовані на природоохоронних територіях: заповідниках, національних парках. Екотуризм передбачає стійкий баланс екологічних, соціокультурних та економічних наслідків туристичної діяльності.

В Тернопільській області функціонує 607 об'єктів природного заповідного фонду загальною площею понад 122 тис. га (8 % площі області). Туризм можливий на природоохоронних територіях різного рівня: природних заповідниках, заказниках, національних та регіональних парках, ботанічних і зоологічних садах, дендрологічних парках, парках-пам'ятках, природних пам'ятках (печери, водоспади, ландшафти). Екологічний туризм ефективно реалізується через мережу екостежок. Вибір місця залежить від привабливості, доступності та інформативності.

Найактивніший розвиток екологічного туризму відбувається у національних парках «Дністровський каньйон» та «Кременецькі гори», де представлені мальовничі краєвиди, унікальні ландшафти, природні пам'ятки, рідкісні види флори і фауни. Прикладом є стежка «Червона гора» (с. Сокілець Бучацької громади, 22 км від райцентру

та 92 км від Тернополя). Стежка демонструє геологічні, ландшафтні, ботанічні та історичні особливості.

У заповіднику «Медобори» функціонують три екостежки: «До Пущі відлюдника», «Гостра» і «Бохіт», а також Музей природи з геологічними експозиціями та біорізноманіттям. Відвідування можливе тільки з дозволу адміністрації та під супроводом співробітників. Для планування стежок враховується допустиме рекреаційне навантаження: у будні близько 10 осіб на день, у вихідні – у 5–6 разів більше; загалом на тиждень – близько 210 осіб, влітку – до 3570 осіб. Моніторинг проводиться тричі на рік із подальшим коригуванням та благоустроєм.

Створення екостежок дозволяє впорядкувати туристичні потоки, регулювати рекреаційне використання території та формувати екологічну культуру відвідувачів.

Лікувально-оздоровчий туризм займає важливе місце у рекреаційно-туристичній системі. Курортно-лікувальний туризм включає лікувальний, лікувально-курортний, відпочинково-оздоровчий та спортивно-оздоровчий підвиди. На території області поширений лікувально-курортний туризм, який передбачає проходження лікувальних і відновлювальних процедур для досягнення відпочинку, рекреації та оздоровлення.

Гусятинський район відомий курортно-оздоровчим туризмом: санаторій «Збруч» та районна водолікарня у смт Гусятин використовують мінеральну воду «Новозбручанська», яка перевищує лікувальні властивості трускавецької «Нафтуса». Водолікарня обслуговує до 800 пацієнтів щорічно.

Санаторій «Медобори» (с. Конопківка Тербовлянської громади) функціонує на сульфідних та хлоридо-натрієвих водах і пелоїдах. Використовуються пивотерапія, апітерапія, іпотерапія та болюсотерапія. Лікуються захворювання опорно-рухового апарату, нервової системи, шлунково-кишкового тракту, серцево-судинні хвороби та шкіра.

Офтальмологічний санаторій «Барвінок» (с. Мшанець Зборівської громади) базується на кліматичних ресурсах; використовується аеротерапія. Поблизу розташовані Кременець, Почаїв, Збараж та Залізці. Заліщицький палац баронів Бруніцьких, дитячий

ревматологічний санаторій у Заліщиках мають потенціал для розвитку активної рекреаційно-туристичної діяльності.

Дитячий оздоровчий туризм представлений стаціонарними таборами та пансіонатами: «Лісова пісня» (м. Борщів), «Збруч» (с.мт Скала-Подільська), «Лісовий», «Лісовий дзвіночок» (с. Скоморохи), «Ромашка» (с. Нирків), «Сокіл» (с. Чорний Ліс), «Лісова казка» (с. Борщівка), «Веселка» (с. Колодіївка), «Промінь» (с. Долина), «Зорепад» (с. Струсів), «Веселка» (с. Підгороднє) та ін.

Незважаючи на багатий природно-ресурсний потенціал, оздоровчих закладів недостатньо, вони мають обмежену місткість і невисоку поінформованість населення, що стримує розвиток дитячого туризму. Санаторії Тернопільської області приймають пацієнтів з урологічними, гастроентерологічними та опорно-руховими захворюваннями.

Спортивний туризм

Спортивний туризм спрямований на розвиток фізичної підготовки та удосконалення знань і навичок людини для безпечного пересування в природних умовах. Він реалізується через подорожі, насичені природними перешкодами, які класифікуються як спортивні походи [2].

Найбільш привабливими для спортивного туризму є райони Придністер'я. У каньйоноподібних долинах річок Дністер, Стрипа та Збруч організують сплави, що часто супроводжуються пізнавальними екскурсіями.

Спелеотуризм є популярним видом активного туризму, не залежним від пори року. Він включає одно- та багатоденні подорожі печерами та знайомство з натічними формами. Серед 100 відомих печер регіону туристам доступна печера Кришталева (с. Кривче, Борщівська громада), обладнана освітленням та легка для проходження.

Для екстремального спелеотуризму актуальна печера Млинки (с. Залісся, Чортківський район), яку популяризують спортивні спелеоклуби «Поділля» (м. Тернопіль) та «Кристал» (м. Чортків). Найдовша у світі печера «Оптимістична» (240,5 км) використовується для наукових експедицій тривалістю 2–5 днів.

Велосипедний туризм недостатньо розвинений через брак велодоріжок, дорожніх знаків, офіційних маршрутів та

інфраструктури транспорту. Найпопулярніші райони для велоподорожей: Кременецькі гори, Медобори, Придністер'я.

Водний туризм активно розвивається. Основні напрямки – рафтинг (8–12 осіб) і каякінг (одномісні байдарки). Популярним є маршрут Дністровським каньйоном, де подорожуючі спостерігають природні та історико-культурні об'єкти, такі як печерні храми, костели та замки.

До зимових видів відноситься лижний туризм. Регіон обмежений в цьому виді туризму через відсутність тривалого снігового покриву. Лижні маршрути зосереджені в районі Кременецьких гір, де є оптимальні умови для трас та санна траса в місті Кременець.

Пізнавальний та діловий туризм

Тернопільщина багата оборонними спорудами, придатними для пізнавального та ділового туризму. Діловий туризм включає бізнес-подорожі, конференції, семінари, виставки, профільні ярмарки.

Організація ділових заходів на базі архітектурних пам'яток сприяє їх популяризації. Наприклад, щорічна Західноукраїнська туристична виставка-фестиваль у Тернополі залучає представників туристичних підприємств Західної України.

Замковий туризм перспективний у Збаражі, Бережанах та інших районах. Основні завдання:

- музеєфікація замків;
- створення туристичної інфраструктури;
- проведення анімаційних заходів та фестивалів;
- розвиток готельно-ресторанної мережі поблизу замків.

Недоліками розвитку є недостатнє фінансування, незавершене врегулювання права власності та слабка транспортна доступність. Комплексний підхід передбачає реставрацію, музеєфікацію, залучення інвестицій та створення туристичних маршрутів.

Музейний туризм базується на суспільно-історичних ресурсах. Перспективні райони у Бережанській, Борщівській, Тернопільській громадах. Основні об'єкти:

- міські та районні краєзнавчі музеї;
- меморіальні та тематичні музеї;
- підземні музеї (печера Вертеба);
- музейні садиби (с. Жуків, с. Заздрість).

Найбільш активно розвивається музейний туризм у Тернопільській, Борщівській та Терехівській громадах.

Науковий туризм

Науковий туризм охоплює археологічні та геологічні пам'ятки, музейні та замкові споруди, заповідні об'єкти, наукові центри та меморіальні споруди.

Особливий інтерес представляють:

- геоморфологічні та геологічні об'єкти (Трубчин, Стінка, яр Жаб'як, Медобори);
- карстові печери та спелеоресурси;
- археологічні розкопки (с. Пронятин, В. Глибочок);
- понад 2196 археологічних пам'яток, зокрема палеолітичні стоянки та поселення черняхівської культури;
- геологічні відслонення силурійських і девонських порід віком 420–400 млн років.

Ці об'єкти забезпечують потенціал для наукових досліджень як для українських, так і для закордонних науковців.

Таблиця 1

Види ресурсів, які найбільше придатні для наукового туризму в Тернопільській області

Види ресурсів	Місцезнаходження
Геологічні відслонення Гори-останці та інші форми вивітрювання Травертини (вапнякові туфи)	Від с. Дністрове до с. Нижнів, долина р. Дністер, яр Жаб'як, Бережанська громада (с. Куряни), урочище Криве (поблизу Касперівського водосховища), Бучацька громада (с. Стінка, Рукомиш, Сокілець, Порохова, Космирин), поблизу м. Заліщики, Борщів, Чортків
Карстові печери (понад 100)	Придністер'я, Товтровий кряж
Печерні культові споруди	Бучацька і Борщівська громади
Траянові вали	Борщівська громада
Товтрова гряда	Вздовж від с. Панасівка до селища Гусятин і долини р. Дністер
Замкові споруди (таких 34)	У старовинних містечках і селах
Археологічні об'єкти	Печера Вертеба, с. В. Глибочок, с. Пронятин, г. Куличівка поблизу м. Кременець, с. Чернелів-Руський та ін.

Продовження таблиці 1

Ландшафтні комплекси	Медобори, Кременецькі гори, Західно-Подільське горбогір'я (Опілля), Придністер'я
Заповідні об'єкти	На всій території області 607 об'єктів, серед них НПП «Дністровський каньйон», НПП «Кременецькі гори», заповідник «Медобори», Голицький ботаніко-ентомологічний заказник та ін., Хоростківський та Гермаківський дендропарки, Кременецький ботанічний сад та ін.
Музейні заклади	Краєзнавчі та меморіальні музеї у різних частинах області, геологічний музей ТНПУ, музей Репресованої церкви, «Молотківська трагедія», музей політв'язнів та ін.
Соціально-економічні об'єкти з передовими технологіями виробництва	Заліщицька громада, с. Сеньків (тепличне господарство), селище Микулинці (пивзавод), Тернопіль (завод «Бортнедце») та ін.
Меморіальні споруди та пам'ятники відомим вченим	селище. Гримайлів (І. Пулюю), м. Тернопіль (С. Рудницький), с. Настасів (І. Тесли), с. Велеснів (В. Гнатюка) та ін.

Науковці особливо зацікавлені у дослідженнях Дністровського каньйону, який завдяки глибокому врізанню річки (до 150 м) у Подільське плато характеризується відслоненнями порід різного віку. Основна увага приділяється вивченню силурійських та девонських відкладів на ділянці від с. Дністрове до гирла річки Збруч, зокрема в околицях сіл Трубчин, Дзвенигород, Кудринці та Дністрове. Міжнародне значення має відслонення у с. Дністрове, де в 1968 році під час Міжнародного симпозіуму було встановлено межу між силуром і девоном, визнану однією з найкращих у світі [6, с. 69].

Особливий інтерес для дослідників становлять рештки перших наземних рослин – куксоній та псилофітів, які в Україні зустрічаються лише у зазначених ділянках, а також різноманітних безхребетних, зокрема головоногих молюсків, морських лілій, брахіоподів.

На схилах Дністровського каньйону представлені унікальні четвертинні відклади – травертини, або вапнякові туфи. Під впливом процесів вивітрювання ці породи утворюють скелясті стінки з гротами, печерами, тріщинами, де іноді зустрічаються відбитки рештків рослин і тварин, а також залишки примітивних поселень.

Для географів та геологів важливими є форми вивітрювання гірських порід, що на ділянці Дністра в межах Тернопільської області представлені химерними скелями, стовпами та останцями, зокрема на берегах Касперівського водосховища та у долині р. Тупа, притоки Серету. Подібні утворення зустрічаються також у с. Куряни (Західне Опілля) в умовах вапнякових пісковиків.

Унікальним геологічним формуванням України є Товтровий кряж, що простягається з північного заходу (с. Панасівка, Зборівська громада) на південний схід (селище Гусятин) у вигляді пасом горбів довжиною 120 км і шириною 6–12 км. Кряж сформований залишками морських організмів (вапнякових водоростей, молюсків, моховаток). Наукову цінність становлять його утворення, геологічна будова, форми мікрорельєфу (горби, скелі, печери, понори) та унікальний органічний світ. Працівники заповідника «Медобори» активно досліджують кряж та залучають до співпраці вчених із європейських країн.

На території Придністер'я та Товтр поширені карстові форми рельєфу: печери та озерця. Серед них – вертикальна печера «Перлина» (довжина ходів –240 м) та понад 100 горизонтальних печер, серед яких гіпсова печера «Оптимістична» (238 км). Більшість печер ще недостатньо досліджені, що відкриває перспективи для спелеологів щодо визначення довжини ходів, умов гіпсоутворення, характеристик повітря та можливостей їхнього використання у лікувальних цілях та туризмі.

Об'єктами наукового туризму можуть бути також місця проростання рідкісних і ендемічних рослин, заповідні території. У Тернопільській області нараховується понад 600 об'єктів природно-заповідного фонду, серед яких 14 регіональних ландшафтних парків, 117 заказників місцевого та загальнодержавного значення, 9 дендрологічних парків, 1 зоологічний парк, 13 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва та 3 ботанічні сади.

Крім природних, значну цінність для наукового туризму становлять історико-культурні ресурси. Найбільшу концентрацію таких об'єктів спостерігають у Тернопільській та Кременецькій громадах, а найменшу – у Козівській, Лановецькій та Монастирській.

Пізнавальний та науковий інтерес у Тернопільській області викликають численні музеї, яких нараховується 24. Найбільшу популярність серед відвідувачів мають Тернопільський та Кременецький краєзнавчі музеї.

Про життя і діяльність науковців краю можна дізнатися у меморіальних музеях, зокрема, етнографічно-меморіальному музеї В. Гнатюка у с. Велеснів Монастирського району. Найбільшу кількість відвідувачів – близько 7 тис. щорічно – приймає музей Б. Лепкого, розташований у Бережанській ратуші (XIX ст.), де також функціонують музей книги, краєзнавчий музей та музей Переслідуваної церкви.

Особливу цінність для істориків, філологів та туристів представляє Бережанський музей книги, у фондах якого зберігається близько 7 тис. цінних експонатів, серед яких стародруки XVII ст.

Краєзнавчі музеї Тернопільської області, зокрема Тернопільський та Кременецький, є важливими центрами пізнавального туризму, адже зберігають значну кількість історичних, етнографічних та краєзнавчих матеріалів. Тернопільський краєзнавчий музей має сім відділів, серед яких три експозиційні (давньої історії, нової та новітньої історії, відділ природи), відділ науково-методичної роботи, відділ фондів (понад 274 тис. експонатів) та художньо-реставраційний. У 1996 році на базі музею було відкрито Історико-меморіальний музей політичних в'язнів.

Науково-дослідна робота проводиться також у державних та національних історико-архітектурних заповідниках області. Тернопільщина має два державні заповідники – Кременецько-Почаївський та Бережанський, а також національний «Замки Тернопілля». В межах заповідників досліджуються споруди XIV–XX ст., серед яких Кременецький замок, Свято-Миколаївський собор, ансамблі Кременецького Свято-Богоявленського монастиря та Почаївської Лаври.

Таким чином, Тернопільська область має значний потенціал розвитку наукового туризму. Для популяризації цього виду туризму

серед населення доцільно поєднувати його з пізнавальним та діловим туризмом. Науковий туризм може мати як обласне, так і всеукраїнське значення, а окремі його напрямки – міжнародне.

Замковий туризм є одним із пріоритетних напрямків регіону. Тернопільщина має найбільшу кількість замків в Україні (34), розташованих у різних частинах області та перебуваючих у різному стані збереженості. Для збереження та реставрації пам'яток культури 2005 р. створено Національний історико-архітектурний заповідник «Замки Тернопілля», до якого входять Збаразький замок, палацово-парковий комплекс у Вишнівці, замки у Скалаті, Теремовлі, Микулинцях, Золотому Потокі, Підзамочку, Язловці, Скалі-Подільській, Кривчому та Чорткові.

Збаразький замок, збудований у XVII ст. за проектом італійського архітектора Вінченцо Скамоцці, є прикладом фортеці-зірки. Вишнівецький палац поєднує риси пізнього бароко та класицизму, відомий як «малий Версаль» за словами Оноре де Бальзака. Замок у Скалаті має чотирикутну форму з оборонним ровом та експозиціями мистецтва і зброї.

Унікальним є Бережанський замок, споруджений у 1554 р. на болотистій річковій ділянці. У травні 1703 р. тут було видано маніфест Ференца Ракоці, що закликав угорський народ до повстання проти австрійських поневолювачів.

Інші визначні об'єкти включають поселення Більче-Золоте з парком та костелом-усипальницею Сапегів, Білокриницький палац з дендропарком, Старий замок у Тернополі, Палац Бадені у Коропці, Кременецький замок та численні рештки фортифікаційних споруд у Токах, Теремовлі, Микулинцях, Золотому Потокі, Підзамочку, Язловці та Чорткові.

Ці об'єкти є важливими для розвитку замкового туризму, залучення науковців, туристів та любителів історії, сприяючи збереженню культурної спадщини регіону.

Сакральний туризм

Найбільш перспективним у регіоні є розвиток релігійного (сакрального) туризму. Сакральний туризм відіграє велику роль у міжнародному туризмі. Релігійний туризм передбачає подорожі за межі традиційного середовища проживання на термін не більше року для відвідування святих місць і центрів релігій. Під релігійним туризмом розуміють види діяльності, пов'язані з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що спрямовуються до святих місць і релігійних центрів.

У сучасному релігійному туризмі виділяють два напрямки:

– власне релігійний: паломництво (відвідання святих місць з метою поклоніння реліквіям) і місіонерство (подорожі з метою пропаганди певного віровчення);

– релігієзнавчий: пізнавальні (ознайомлення з релігійними пам'ятками, історією релігії, культурою) та наукові (для богословів, істориків, релігієзнавців) подорожі.

Пріоритетним напрямком у Тернопільській області є паломницький туризм, який охоплює подорожі представників різних релігій з паломницькою метою. Слово «паломництво» походить від слова «пальма»: християни, які здійснювали походи на Святу землю, привозили пальмову гілку. Центральною точкою паломницького туризму області є Зарваницький духовний центр.

Майже кожна громада Тернопільської області має велику щільність сакральних споруд, що мають архітектурну, сакральну чи естетичну цінність. Традиційна дерев'яна архітектура належить до трьох головних стилів: галицького, волинського та подільського. Зразком подільського стилю є дерев'яна церква Іоанна Богослова у с. Скорики (Скориківська громада), внесена до Списку матеріальної спадщини ЮНЕСКО, побудована у 1695 р. та відновлена в 1744 р.

Область багата на дерев'яні храми, серед яких: Церква Святого Миколая (1610 р.) у передмісті Бережан, Успенська церква (1635 р.) у Чорткові, церква Воскресіння Господнього XVII ст. (с. Плотича), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1590 р., с. Мужилів), Преображенська церква (1772 р., м. Підгайці), церква Воздвиження Чесного Хреста (м. Копичинці) та інші.

До найбільш давніх споруд належать церква Святого Миколая в с. Збручанське (XII-XIII ст.) та собор Святого Миколая (1636 р.) у

Кременці. В Тернополі збереглася оборонна церква Воздвиження Чесного Хреста (початок XVI ст.).

Музейний туризм

Пізнавальний інтерес викликають музеї Тернопільської області. Найбільш відвідуваними є Тернопільський та Кременецький краєзнавчі музеї, меморіальний музей Соломії Крушельницької (с. Біла) та інші, присвячені видатним землякам. На території області налічується 24 краєзнавчі музеї, 5 історичних, 35 меморіальних, 3 мистецькі музеї та 8 музеїв інших профілів.

Важливими для туристів є: Тернопільський краєзнавчий музей, Тернопільський художній музей, Борщівський краєзнавчий музей, Велеснівський етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка, меморіальний музей-садиба Леся Курбаса (с. Старий Скалат), меморіальний музей Богдана Лепкого (м. Бережани), меморіальний музей Юліуша Словацького (м. Кременець).

Особливий інтерес становлять меморіальні музеї: Почаївський історико-художній музей, Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів, музей «Зборівська битва», «Молотківська трагедія», Підгаєцький музей героїв УПА, Музей переслідуваної Церкви у м. Бережани.

Тернопільський обласний краєзнавчий музей зберігає майже 170 тис. експонатів, включно з унікальними стародруками, старовинною зброєю, колекціями національного одягу, поштівками, рідкісними світлинами, предметами міського та сільського побуту, філателістичними та нумізматичними колекціями, архівами видатних земляків.

Кременецький краєзнавчий музей, заснований у 1937 р., зберігає близько 65 тис. експонатів, пов'язаних з історією північних районів області. У с. Іловиця Шумської громади діє меморіальний музей штабу УПА під відкритим небом, щорічно відвідуваний тисячами людей.

Музейно-меморіальні комплекси присвячені видатним діячам: музей Йосипа Сліпого (с. Заздрість), етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка (с. Велеснів), меморіальний музей Богдана Лепкого (м. Бережани), Літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького (м. Кременець), музей Соломії Крушельницької (с. Біла).

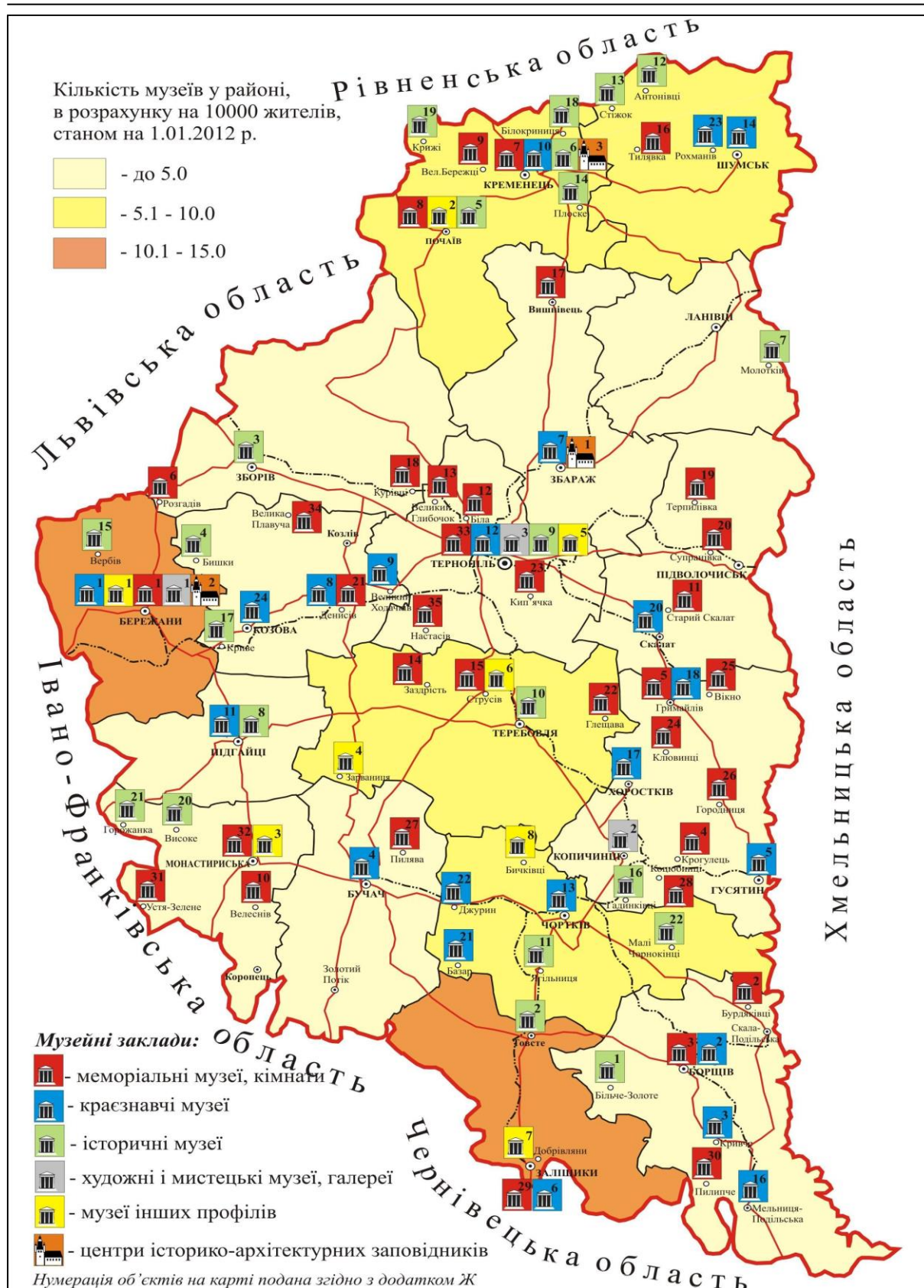

Рис. 3. Музейні заклади Тернопільської області

Діяльність музейної мережі області підтримують три історико-архітектурні заповідники: Бережанський, Кременецько-Почаївський та національний заповідник «Замки Тернопілля» (м. Збараж). Бережани та Кременець включені до списку історичних міст і селищ України першої категорії цінності, зберігаючи численні архітектурні та музейні об'єкти XVI-XIX ст. Найбільш облаштованим у регіоні є Збараський історико-архітектурний заповідник (створений у 1994 році, отримав статус національного у 2005 році). У ньому проводяться роботи щодо обліку і збереження пам'яток архітектури, тепер у складі заповідника налічується понад 20 об'єктів, серед них такі: Збараський замковий комплекс (XVI-XVII ст.), костел св. Антонія та монастир Бернардинів (XVII-XVIII ст.), Успенська церква, Воскресенська церква (XVIII ст.), Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя (1600) та інші.

Окрім архітектурного ансамблю міста, до складу заповідника входить 11 замкових об'єктів. Активно проводяться заходи з очищення території, консервація споруд у м. Збараж, смт. Вишнівець та смт. Скалат. Заповідник є провідним закладом здійснення туристичної діяльності в регіоні, зокрема, у сфері замкового туризму.

Подієвий та військовий туризм

Пам'ятками подій можуть бути історико-архітектурні споруди, монументи, пам'ятники, могили, цвинтарі, меморіальні дошки, музеї тощо. Вони можуть мати різну туристичну привабливість залежно від значення для історії чи культури краю. Важливо враховувати, що такі ресурси можуть бути виражені матеріальним об'єктом або існувати лише в архівних джерелах як згадка про події на певній території.

Військовий туризм (воєнний туризм, мілітарі-туризм, зброярський туризм) – різновид туризму, метою якого є відвідування місцевостей, пов'язаних із військовими діями.

Військовий туризм включає:

– відвідування історичних місць і музеїв – військово-історичний туризм.

– стрільба з різних видів зброї, стрітбол, пейнтбол, відвідування магазинів зброї та ножів – зброярський туризм.

– життя в армійських умовах, участь у програмах військової підготовки, відвідування об'єктів і полігонів, катання на військовій техніці, польоти на військових літаках і вертольотах – мілітарі-туризм.

– відвідування «гарячих» точок та місць бойових дій – воєнний туризм.

Історичні події Тернопільщини представлені різними пам'ятками, такими як «хрести свободи», кам'яні стовпи, вікові дерева. Наприклад, 18 жовтня 1672 р. в Бучачі підписано мирну угоду між османськими та польськими військами, що завершила польсько-турецьку війну (1672-1676). Відповідна таблиця розміщена на 400-річній Золотій липі.

Визначальним історичним етапом для Тернопілля стала національно-визвольна боротьба 1648-1653 рр., зокрема Зборівська битва 1649 року. Війська Б. Хмельницького оточили Збараський замок і перемогли польські війська під Зборовом. Пам'ятки: музей «Зборівська битва» та «Козацька могила».

Опришківський рух у 1744 році та події ХІХ ст. сприяли скасуванню панщини у 1848 році та розвитку освіти: польська Волинська гімназія (1805-1831), перша українська гімназія у Тернополі (1898).

Під час Першої світової війни Тернопілля була ареною кровопролитних боїв (Галицька битва, 23.08–21.09.1914). Організація Українських січових стрільців (УСС, 1913-1918) підготувала членів до війни проти Російської імперії. Важливі пам'ятки: цвинтар січових стрільців у Посухові, пам'ятник на горі Лисоня.

У 1918 році Тернопіль тимчасово став центром уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), згодом – частиною Тернопільської області УРСР (1939). Місцями пам'яті стали центри масових репресій: арешти учнів (1941), страти євреїв (1941-1943). Сьогодні зацікавлення викликають меморіальні комплекси: «Молотківська трагедія», музей під відкритим небом в с. Антонівцях (Шумська громада).

Свої туристичні принади сформувалися в роки Незалежності: утворення Тернопільського осередку Народного Руху України (1989), пам'ятники В. Чорноволу (1999), Степану Бандері (2008). Відбувається вшанування Героїв Майдану, АТО учасників українсько-російської війни через меморіали, вулиці, площі, школи (36 меморіальних дошок, 3 пам'ятники на могилах, 3 пам'ятники, 5 кутків і стендів, 33 навчальні заклади).

Фестивальний туризм

Фестивальний туризм має кілька знаних центрів в межах області.

Гастрономічні фестивалі:

– «Галицька дефіляда» – популяризація галицької кухні, кулінарні рекорди, майстер-класи, конкурси.

– «Борщ-їв» у Борщеві – фестиваль борщу, виставка вишиванок, конкурси, популяризація народної культури.

– «КоропФест» – кулінарний фестиваль з рибними стравами, емблемою є камінний короп.

Сентиментальний туризм

Сентиментальний туризм – це вид подорожі або відпочинку, під час якого людські почуття, емоції, ностальгія є панівними мотивами поїздки. В основі згаданого сентименту покладено бажання відвідати місця, з якими пов'язана історія рідного народу, життя предків або особисте перебування.

На території області діючими є майже 1000 некрополів, серед яких місця поховання євреїв, поляків, чехів, словаків, австрійців, німців, осіб інших національностей. Вони можуть стати об'єктами сентиментального туризму для осіб цих національностей, чії предки тут поховані.

П'ять поховань XVIII-XX ст. внесено до Державного реєстру національного культурного надбання: єврейське кладовище (м. Підгайці), каплиця родини Михайловських (м. Чортків), усипальниці Сапегів (сс. Більче-Золоте та Пилатківці), гробниця засновниці конгрегації (згромадження) Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії Марцеліни Даровської (с. Язловець), мавзолей Понінських (с. Нирків). Єврейське кладовище (окопisko) у Підгайцях є одним із найбільших серед збережених в Україні. Варто зауважити, що золота літера «П» на гербі міста нагадує єврейську літеру ן – х («халаха», «хаїм» – життя).

На християнському кладовищі у Бережанах поховані учасники Паризької комуни, повстань 1830 і 1863 рр., «Весни народів» і Східної (першої Кримської) війни, першої світової війни, українсько-польської та польсько-більшовицької воєн. Меморіальне поховання польських солдатів 1918-1920 рр. відзначено великим пам'ятником, встановленим у 1932 р. над могилою 25 солдатів 51-го полку прикордонних стрільців, які загинули в часі походу на Київ 1920 р. та

у битвах з кіннотою Будьонного. Меморіал австрійських військовиків вшановує пам'ять загиблих під час різноманітних воєнних кампаній упродовж 1914-1916 рр. Там само 2006 р. споруджено меморіал Українським січовим стрільцям, які полягли за волю України на горі Лисоні в 1915-1916 рр.

У с. Калинівка (Зборівська громада) у братській могилі поховано 190 чеських та словацьких вояків полку імені Яна Гуса, які полягли у Зборівській битві (1917 р.). Сюди щороку приїжджають, аби вклонитися загиблим співвітчизникам, високопосадовці з Чехії та Словаччини (зокрема, у 1997 р. президент Чехії В. Гавел). 2012 року в с. Озерна на місцевому цвинтарі (де поховані й чеські та словацькі військовики, які загинули під Зборовом у березні-липні 1917 р.) було відкрито пам'ятник.

У містах Кременець, Бережани та Монастириська збереглися братські могили польських солдатів, які загинули під час бойових дій у різні історичні періоди. Також у Кременці, біля підніжжя гори Черчі П'ятницької, знаходиться унікальне кладовище – кілька десятків хрестів та плит. За переказами, тут поховано козаків, які загинули під час здобуття Кременецької фортеці у 1648 р. (під час облоги і штурму фортечних укріплень полягло більше двох тисяч козаків і ополченців).

У с. Вірлів (Зборівська громада) на сільському цвинтарі збереглася могила видатного польського скрипаля і композитора Кароля Юзефа Ліпінського. А на Микулинецькому цвинтарі поховано уродженця латвійського села Тикмен 22-літнього Івана Мельдера – лицаря ордена «Залізного Хреста» (найвища нагорода, якої удостоїлися кілька учасників Першого зимового походу армії УНР).

Гідною слави сторінкою в історії України та Тернопілля є *Українська Повстанська Армія*. На честь і вічну славу, на пошану і вічний спомин вояків УПА у багатьох селах області встановлено величаві хрести, інші пам'ятні знаки. Зокрема, у Підволочиській громаді про це нагадують знаки пам'яті в Підволочиську, селах Нове Село, Фащівка, Кошляки, Богданівка, Козирі, Супранівка, Лисичинці, Росохуватець, Городниця, Мовчанівка, Оріховець. Гідно шанують репресованих та загиблих за підсоветської доби: у багатьох населених пунктах області встановлено (переважно після 1991-го) пам'ятники та пам'ятні знаки.

У багатьох селах області збереглися «хрести тверезости». На початку минулого століття Церква спільно з Товариством «Просвіта» розпочали боротьбу з пияцтвом. Однією з форм цієї акції стало спорудження у селах зазначених христів, біля яких селяни, схильні до пияцтва, присягали не вживати оковиту. На окремих пам'ятних знаках-хрестах збереглися написи: «Господи, оружје на дїавола», «На пам'ять святої тверезості». Частина христів вбереглися в тих селах, де селяни встигли перенести їх на цвинтар або ж ближче до церкви. У Скориківській громаді ці пам'ятні знаки є в селах Гуцанки (з написом «На пам'ять святої тверезості»), Медин (напис «Хрест переможе поганство, хрест переможе п'янство»), Шельпаки, Гнилички, Кошляки, Токи, Терпилівка, Просівці та Пеньківці. В Скалатській громаді такі знаки є в селі Колодіївка, в Підволочиській громаді – в с. Староміщина.

Що ж до пошанування іноземців, то, зокрема, пам'ятники Адаму Міцкевичу збереглися у містах Збараж, Борщів, Підгайці та Гримайлів.

За результатами нашого дослідження ми пропонуємо звернути особливу увагу на розвиток наступних напрямків туристичної діяльності в Тернопільській області:

- сільський зелений та екологічний;
- лікувально-оздоровчий;
- спортивний;
- пізнавальний і діловий;
- науковий;
- замковий;
- музейний;
- подієвий та військовий;
- сентиментальний.

Як бачимо, туристичний потенціал області дозволяє розвивати на її території різноманітні види туризму, що сприятиме її соціально-економічному розквіту в умовах тяжкої економіко-політичної ситуації, що сталася в країні.

Історико-культурний потенціал стародавніх міст як чинник розвитку туризму у Тернопільській області

Міські населені пункти, де знаходиться велика кількість цінних архітектурних об'єктів, а також ті, де зосереджені знаки увічнення

історичних подій, називаються історичними містами. Це, насамперед, давні міста регіону, які впродовж століть акумулювали в собі інформацію про життя та побут корінного населення, а також про чинники, що сприяли розвитку сучасного суспільства в певних регіональних межах. Археологічні дослідження ототожнюють появу міст нашого краю із розквітом Галицько-Волинського князівства, що входило до складу Київської Русі (переважно IX століття), хоча в деяких місцевостях знайдено певні свідчення життєдіяльності населення і давніших часів.

Для оцінки атрактивності міських поселень регіону до уваги брався сукупний показник кількісних та якісних характеристик пам'яток архітектури, історії та культури, з врахуванням вагових коефіцієнтів.

Серед усіх поселень найвищу оцінку має місто Тернопіль. Зрозуміло, що обласний центр регіону є легкодоступним для автомобільного та залізничного транспорту, тут знаходиться 15 готельних закладів та 916 закладів харчування. В Тернополі наявні автомобільний (автобуси, таксі, маршрутні таксі), електричний (тролейбуси), залізничний (електричні та дизельні поїзди) та водний види транспорту (катери, яхта, вітрильник). Місто Тернопіль є добре озелененим – тут є достатня кількість парків (парк «Загребелля», парк національного Відродження, парк імені Т. Шевченка, парк «Сопільче»). Парк Сопільче названо на честь давньоруського городища Сопільче, на місці якого сьогодні постає Тернопіль. У місті є цінні пам'ятки архітектури, зокрема споруда Тернопільського замку (1540 року забудови), Воздвиженська церква (к. XVI ст.), церква Різдва Христового (XVI ст.), Катедральний собор Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (1749-1779 рр.). Окрім цих споруд, після Другої світової війни у місті деякі цінні споруди були відбудовані. Вартими уваги є залізничний вокзал (1870 р.), Друга польська гімназія (1906 р.), будинок «Міщанського братства» (1904 р.), вілла О. Грабовського (1894 р.), кінотеатр «Поділля» (1910 р.), Реальна гімназія (1898 р.), пансіонат сестер Йозефіток із ліцеєм (1904 р.), міський шпиталь (1888 р.) тощо. У місті є велика кількість пам'ятників та меморіальних дошок, присвячених видатним уродженцям краю чи важливим історичним подіям.

Цінними туристичними спорудами міста, які відображають історію, культуру та звичаї нашого краю, є музеї: краєзнавчий, історико-меморіальний політичних в'язнів, художній, духовної культури, міська картинна галерея. Тернопіль є перспективним для розвитку подієвого (фестивального) туризму.

Отже, за результатами дослідження історико-культурних туристичних ресурсів міста Тернопіль, його можна вважати високоатрактивним населеним пунктом. Крім того, від Тернополя зручно дістатися до найближчих туристичних атракцій – до замку у Збаражі, що за 23 км, та до руїн Микулинецького замку, що за 21 км. Екскурсії по місту та околицях зручно замовити у одній із туристичних фірм або ж у краєзнавчому музеї.

До групи населених пунктів із високим рівнем туристичної привабливості (інтегральний показник від 200 до 400) належать міста Почаїв, Кременець, Бережани, Бучач, Збараж, Заліщики та Чортків, селище Вишнівець. Всі ці населені пункти мають значний історико-культурний потенціал, однак рівень їх туристичної атрактивності відрізняється. Така різниця зумовлена, зокрема, нерівномірним розташуванням населених пунктів уздовж основних транспортних шляхів, що впливає на наявність закладів розміщення та харчування, а також приналежністю міст до різних ландшафтних груп, що враховує природні умови та наявність унікальних природних об'єктів.

Особливу увагу заслуговує місто Почаїв. Хоча його архітектурна спадщина менш різноманітна порівняно з іншими населеними пунктами регіону, до міста щорічно прибувають тисячі паломників з різних куточків України та інших країн. Центральним туристичним об'єктом є архітектурний комплекс Свято-Успенської Почаївської лаври, що забезпечує розвиток туристичної інфраструктури. Крім того, розвиток пізнавального туризму підтримують два музеї: Музей духовної культури та Художньо-меморіальний музей І. Хворостецького, а також низка пам'ятних споруджень.

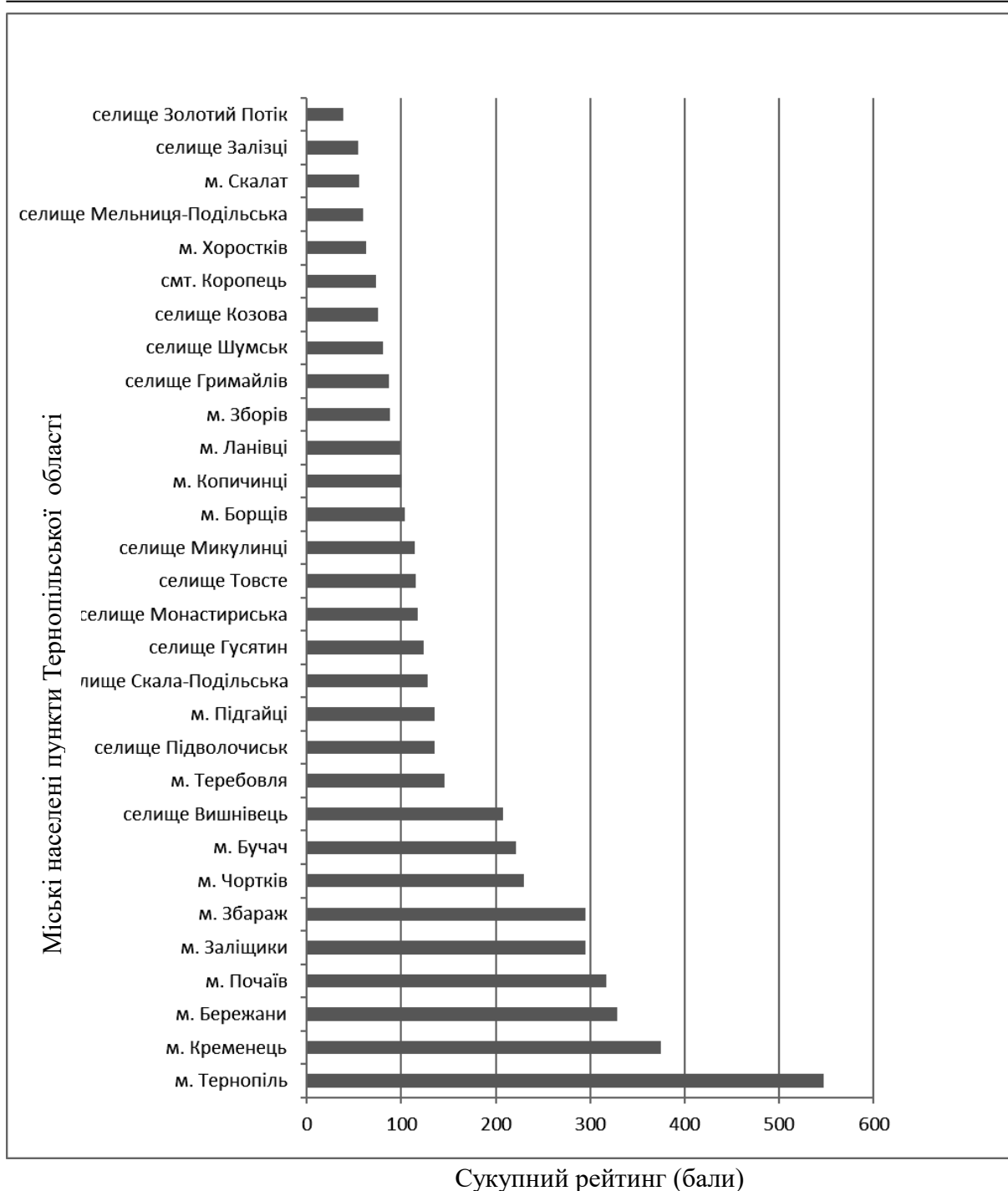

Рис. 4. Рейтингова оцінка стародавніх міст Тернопільської області за сукупним туристично-рекреаційним потенціалом (на основі бальної оцінки)*

**Розраховано за даними Управління містобудування та архітектури Тернопільської обласної державної адміністрації*

Серед інших атрактивних населених пунктів вирізняється місто Кременець, розташоване на Кременецькому горбогір'ї. Місто розміщене вздовж дороги державного значення та оснащено готелями, ресторанами, кафе і їдальнями, що забезпечують відпочинок туристів. Кременець приваблює проведенням пізнавальних турів, оскільки тут знаходиться центр Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. До його складу входять руїни Кременецької фортеці XIV ст. на горі Бона (абсолютна висота 397 м), де щорічно проводиться фестиваль готичної культури «Стара фортеця». В північно-західній частині міста розташована гора Куличівка, що є додатковим природним туристичним об'єктом. Місто багате на сакральні споруди: Миколаївський собор (1636), Богоявленський монастир (1760), Костел св. Станіслава (XVI ст.), Церква Воздвиження Чесного Хреста (XIX ст.) та церква св. Покрови (XIX ст.). Туристів цікавлять також музеї: краєзнавчий музей, музей тоталітарного режиму та будинок-музей Ю. Словацького.

На захід від міста, поблизу села Великі Бережці, розташована Божа гора, що є популярним місцем паломництва християн. Пізнавальний маршрут від Кременецького центру можна продовжити на 23 км на південь до селища Вишнівець, де збереглися залишки замку з палацом та родинною церквою магнатів Вишневецьких. Серед важливих пам'яток варто відзначити монастир Кармелітів, зведений Яремою Вишневецьким, а також давній козацький цвинтар, нещодавно досліджений [13., с. 49]. Містечко має зручне транспортне сполучення до навколишніх туристичних об'єктів. За 16 км від Вишнівця розташоване село Старий Олексинець із залишками замку.

Подолавши 25 км на південь по відремонтованій трасі, туристи потрапляють до центру міста Збараж, відомого завдяки замку, що входить до національного історико-архітектурного заповідника «Замки Тернопілля». У межах заповідника розташовані архітектурні пам'ятки: синагога (1537), Спасо-Преображенська церква (1600, збудована на місці монастиря святого Онуфрія; нині – парафіяльна церква села Залужжя), костел і монастир отців Бернардинів (1627), Успенська (1755) та Воскресенська (1764) церкви. У місті встановлено пам'ятники А. Міцкевичу (1898), Б. Хмельницькому (1954), І. Франку (1992), Меморіал слави воїнам, полеглим у Другій світовій війні (1965). На міському цвинтарі перепоховані українські січові стрільці

та жертви сталінських репресій. Місто розташоване на території Товтровою кряжу, мальовничі ландшафти якого підвищують туристичну привабливість. Туристична інфраструктура включає готель і заклади харчування, що здатні прийняти значну кількість відвідувачів. За 3 км від Збаража розташоване село Старий Збараж із руїнами фортеці XIV–XVI ст.

До гомогенних туристичних ресурсів належить місто Бучач – батьківщина івритомовного та ідишомовного лауреата Нобелівської премії з літератури Шмуеля Йосефа Агнона. У місті збереглися цінні архітектурні споруди: синагога, ратуша, монастир оо. Василіан (XVIII ст.), Успенський костел (1763), Миколаївська церква (1610), старі церкви XVII–XVIII ст., руїни церкви в урочищі «Монастирок» (XVI ст.), руїни фортеці XIV–XVI ст., краєзнавчий музей та літературно-меморіальний музей В. Стуса. Екскурсії можна замовити у краєзнавчому музеї. Найближчі замки – Підзамоцький замок (3 км від Бучача) та замок у селищі Золотий Потік (18 км).

Місто Чортків вирізняється багатою архітектурною спадщиною та зручним географічним положенням. Тут збереглися стародавні дерев'яні церкви: Успенська (1635) з дзвіницею та Вознесенська (1717). Інші сакральні об'єкти: монастир ордену Кармелітів сестер Шариток (1686), Полкова церква (1909), костел св. Станіслава (1619–1909), церква св. Онуфрія (XVI ст.), дві синагоги (1688 і XIX ст.). З оборонних споруд збереглися Замок Гольських (1610) та залишки оборонних мурів (XVIII ст.). Місто зберегло ансамбль старовинних споруд: міську ратушу, млин (XIX ст.), 38 житлових будинків кінця XIX ст. та краєзнавчий музей. Поблизу знаходиться геологічна пам'ятка природи – відслонення девонського періоду, що носить назву Чортківська катальпа. Чортків перспективний для розвитку пізнавального туризму; найближчі об'єкти – Ягільницький замок у с. Нагірянкa (10 км) та печера Млинки у с. Залісся.

Місто Заліщики приваблює туристів унікальними природними умовами та численними архітектурними об'єктами. Тут зберігся палац баронів Бруницьких із костелом XVIII ст., який нині використовується як лікарня. Інші пам'ятки: монастир (1763), церква Покрови Пресвятої Діви Марії (1873), перебудована синагога та ратуша XVII ст. На території міста розташована археологічна пам'ятка «Заліщики–Обоз» (поселення трипільської культури). Місто налічує понад тридцять

пам'ятних споруд, присвячених історії регіону та видатним діячам, а також два музеї: краєзнавчий та літературно-меморіальний імені О. Маковея. Заліщики входять до території національного природного парку «Дністровський каньйон» та розташовані на мальовничому меандрі річки Дністер. Відмежованість від решти території річкою та високими берегами створює унікальний мікроклімат, що подовжує рекреаційний період. Дістатися можна автомобільним шляхом державного значення.

Місто Бережани є історичним центром регіону завдяки багатому історико-культурному потенціалу. У 2001 році Бережанам надано статус Державного історико-архітектурного заповідника. Серед архітектурних пам'яток: Замок Синявських (1554), ансамбль монастиря оо. Бернардинів (1724), Троїцький собор (1768), дерев'яна Миколаївська церква (1691), Вірменська церква (1764), Троїцький замковий костел-усипальниця, каплиця Синявських (1554), костел Різдва Діви Марії (1620), ратуша (1811) з чотирма музеями: Музей книги, краєзнавчий музей, меморіальний музей Б. Лепкого та музей Переслідуваної церкви. Музеї розташовані компактно, що зручно для огляду. У місті функціонують готель «Едем» та ресторани заклади «Анатоль» і «Заїжджий двір». Бережани розташовані у західній частині Подільської височини (Опілля), поруч – мальовничий став, що підвищує рекреаційний потенціал для відвідувачів різного віку. Таким чином, Бережани – одне із найбільш атрактивних для пізнавального туризму міст області. Неподалік нього знаходиться село Рай. Воно відоме палацово-парковим ансамблем (1709), водоспадами, джерелами та ставками.

До групи середньоатрактивних міст ми віднесли населені пункти, в яких інтегральний показник становить від 100 до 200 одиниць.

З огляду на наявність історико-культурного потенціалу, місто Борщів є привабливим населеним пунктом. За показниками транспортної доступності місто програє іншим містам, воно знаходиться у південно-східній частині області на значній відстані від обласного центру і поза основними туристичними шляхами регіону. У місті діє краєзнавчий музей, тут знаходяться руїни фортеці XVII ст., такі сакральні споруди, як костел на території колишнього замку (1763); Миколаївська церква (1763); Успенська церква (1886). Поряд із архітектурними спорудами, тут можна побачити багато пам'ятників

відомим людям. Щорічно в місті проводиться популярний фестиваль «В Борщівському краї цвітуть вишиванки». Туристи мають змогу зупинитися у готелі «Затишок». Та для розквіту туризму варто приділити увагу розвитку туристичної інфраструктури, поліпшенню транспортних зв'язків міста з іншими туристичними центрами Придністер'я – Кам'янець-Подільським, Хотиним та ін.

До групи середньоатракативних міст належить селище Гусятин, що має вигідне географічне положення. Містечко розташоване на березі річки Збруч, на території унікального природного утворення – Товтрового кряжу. На території Гусятинської громади є природний заповідник «Медобори», який використовується для екологічного та наукового туризму. Найбільш популярними на території заповідника є такі об'єкти: гора Богіт (де знаходилося поганське язичницьке капище та стояв Збруцький ідол) та гора Гостра, печери «Христинка», «Пуца відлюдника», які є цікавими для пізнавальних маршрутів. Саме селище Гусятин має такі визначні споруди: оборонна Онуфрієвська церква (XVI ст.) та оборонна синагога (XVI ст.), діючий костел оо. Бернардинів, які якісно доповнюють туристичний потенціал містечка та його околиць. Раніше у синагозі діяв краєзнавчий музей, та віднедавна приміщення синагоги пустує та руйнується. Брендом Гусятин є бальнеологічний санаторій «Збруч». Відстань від Гусятин до обласного центру становить 80 км (по автошляху обласного значення).

У Гусятинській громаді розташоване місто Копичинці, яке також має середній показник туристичної атракативності. Цікавим туристичним об'єктом міста є державний музей Театрального мистецтва, експозиція якого розповідає про становлення театрального мистецтва на території області та про творчі успіхи театру на сучасному етапі. У місті є багато архітектурних пам'яток, серед яких найціннішими є: костел Успіння Діви Марії (1802), синагога, Народний дім (1910), дерев'яна Воздвиженська церква з дзвіницею (1630), церква Різдва з дзвіницею (1898). Місто розташоване на відстані 17 км від міста Чортків.

У селищі Микулинці, яке відноситься до найдавніших поселень Київської Русі, збереглися залишки замку і палац графів Реїв (к. XVIII ст.), є костел святої Трійці (1779), дві церкви святої Трійці (1902 і 2000), капличка (1999), «фігура» захисникові від пожеж святому

Флоріану (1797). За 6 км на схід від селища Микулинці розташований географічний центр Тернопільської області.

Одне із найстаріших міст України – місто Теремовля (1097 р.). До цінних архітектурних пам'яток міста належать руїни замку (1631 р.), а також оборонна церква Св. Миколи (XVI століття, перебудована у 1735), костел і монастир Кармелітів, ратуша, синагога, низка пам'ятників, вони – основа для проведення екскурсійних маршрутів з пізнавальною метою.

До категорії середньоатракативних стародавніх міст Тернопільської області віднесено селище Скала-Подільська. Основними туристичними об'єктами містечка є залишки замку XIV ст., мурований костел Успіння Діви Марії (1719 р.) – останній приклад готичної архітектури на Поділлі, а також 500-річна липа, під якою, за переказами, історик М. Грушевський освідчився у шлюбі з Марією Вояківською (1896 р.). Містечко має вигідне географічне розташування та розташоване на берегах річки Збруч. У радіусі 20–33 км від Скали-Подільської розташовані замки у с. Висічка та с. Кривче, а за 22 км – місто-музей Кам'янець-Подільський, що створює можливості для організації пізнавальних туристичних маршрутів.

Місто Монастириська відзначається перспективністю розвитку пізнавального та сентиментального туризму. Це пов'язано з наявністю значної кількості лемків, які зберегли багату культурну спадщину. У містечку функціонує музей лемківської культури та побуту, що у 2001 р. отримав статус «народного». Визначною подією є щорічний фестиваль лемківської культури «Дзвони Лемківщини». Архітектурний комплекс містечка включає церкву Успіння Божої Матері (1751), дерев'яну церкву Введення Пресвятої Діви Марії (1873) та церкву Воздвиження Чесного Хреста (1892). Через Монастириську проходить автошлях Тернопіль – Івано-Франківськ, що забезпечує зручний доступ туристів.

Селище Підволочиськ має вигідне транспортне розташування (траса Київ–Львів та залізниця). Серед архітектурних пам'яток містечка слід виділити Свято-Троїцький собор (1993–2008), костел, церкву Пресвятої Трійці (1863), ратушу та віллу Громницьких, а також залишки синагоги. Меморіальні об'єкти включають постамент на честь проголошення незалежності України (2001), погруддя С. Бандери (2006), поховання вояків УГА (1919) та меморіальний

комплекс радянських воїнів Другої світової війни. Незважаючи на порівняно невелику кількість історико-культурних об'єктів, туристична привабливість містечка забезпечується мальовничими ландшафтами та транспортною доступністю.

Селище Товсте має залізничне та автомобільне сполучення (траса Тернопіль –Чернівці). Туристичні об'єкти включають руїни фортеці XVI ст., палац XVIII ст. із залишками парку XIX ст., ратушу, церкву св. Михаїла (1935), костел св. Анни (поч. XX ст.) та музей історії селища. Поблизу містечка збереглося городище з оборонними валами. Товсте є місцем народження відомого фізика В. Кучера (1885–1970) і забезпечене торговельними закладами, кінотеатром та спортивними об'єктами.

Усі перераховані населені пункти мають значення для розвитку пізнавального, сентиментального та сакрального туризму. Туристична інфраструктура дозволяє проводити комплексні маршрути та формувати цілісні туристичні продукти.

Інші населені пункти Тернопільської області віднесено до малоатракативних (інтегральний показник до 100 одиниць), що зумовлено невеликою кількістю історико-культурних об'єктів, їх віддаленістю від основних транспортних шляхів або недостатнім включенням у туристичні маршрути. До цієї групи належать Ланівці, Шумськ, Зборів, Залізці, Коропець, Козова, Хоростків, Гримайлів, Скалат, Мельниця-Подільська та Золотий Потік. У цих містах присутні цінні архітектурні та меморіальні об'єкти, проте їх туристична привабливість обмежена через недостатній розвиток інфраструктури, стан доріг та обмежену інформацію про туристичні ресурси.

Дослідження рівня атрактивності давніх міст Тернопільської області вказує на те, що кожне з них містить об'єкти, які мають певну цінність для туризму. Але туристичні потоки до цих міст ще незначні, що значною мірою зумовлено нерозвиненістю туристичної інфраструктури, станом доріг і особливо під'їздів до туристичних об'єктів, станом збереження об'єктів історико-культурної спадщини, а також неналежністю інформації про ці об'єкти у пресі, радіо, телебаченні. Необхідна реалізація програми розвитку малих міст, перетворення багатьох з них у центри туризму поряд із збереженням наявних господарських функцій (переважно з переробки

сільськогосподарської сировини, видобутку будівельних корисних копалин тощо). Для цього мусить бути розроблена маркетингова стратегія розвитку території області загалом, і давніх містечок, зокрема. Важливою її складовою має бути належне інформаційне забезпечення, що базується на оцінці туристичного потенціалу старовинних містечок.

Список використаних джерел:

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. / Редкол. О.П. Черниш (відп. ред.), В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, І. К. Свешніков, В.М. Цигилик. Київ: Наукова думка, 1981. 310 с.
2. Грабовський Ю.А., Скалій О.В. Спортивний туризм : Навч. посібник. Тернопіль : Навч. книга-Богдан, 2009. 304 с.
3. Дударчук К.Д. Історико-культурні туристичні ресурси Тернопільської області: стан збереження та використання : [монографія]. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. 200 с.
4. Заставецька Л. Проблеми і перспективи організації екотурів в Україні / Л. Заставецька, О. Фіткайло // Матеріали III міжн. конф., присв. 10-ій річниці каф. геоecології (28–29 травня 2010 року). Тернопіль : Підруч. і посіб. 2010. С. 148–149.
5. Заставецька О.В., Ткач Д.В. Географія Тернопільської області. Навчальний посібник для учнів 8-9 класів. Тернопіль, 2003. 144с.
6. Корнієнко О.М, Булатов С.В. Активний туризм: навч. посіб. Запоріжжя : Запорізька політехніка, 2022. 260 с.
7. Лисевич М.В. Проблеми раціонального використання об'єктів культурної спадщини і природно-заповідного фонду для розвитку туризму і відродження малих історичних міст Тернопільської області // Вісник наукових досліджень. Серія Туризм. Тернопіль, 2006. С. 7-16.
8. Мариняк Я.О. Готельно-ресторанний бізнес в Тернопільській області: становлення та розвиток / Вісник наукових досліджень. Серія : Туризм. 2006. Вип. 1. С. 89–93.
9. Медведєва К.В. Про методи оцінки регіонального історико-культурного потенціалу / Регіон-2011. Стратегія оптимального

розвитку : матеріали наук.-практ. конф. (10-11 листопада 2011). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 75–78.

10. Монастирський В.Р. Природні ресурси і рекреаційні комплекси світу : навч. посіб., Львів, 2022.

11. Підставка Р. Науковий форум у Язловці // Тернопіль вечірній. 2010. № 51. 17 листопада. С. 6.

12. Пушкар Б.Т. Територіальна організація рекреаційного господарства регіону. [монографія]. Тернопіль: «Лібра Терра» 2014. 196с.

13. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України : у 3 част. : підручник. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. 552 с.

14. Свинко Й. М. Геологія Тернопілля у світлинах. Тернопіль : Підручники і посібники, 2014. 80 с.

15. Сивий М.Я. Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз і синтез. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2004. 654 с.

16. Сучасні різновиди туризму : навч. посіб. К. : Знання, 2011. 334 с.

17. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії : підр. для студентів географ. спец. вищих навч. закл. Одеса : Астропринт, 2009. 544 с.

18. Царик Л.П. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія і практика. Тернопіль : Навч.а книга – Богдан, 2001.

19. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Львів : Видавн. центр ЛНУ, 2003. 444 с.

20. Ярьоменко С.Г. Туристичні ресурси України : навч. посіб.: Олді. 2021. 472 с.

21. Harris Godfrey, Katz Kenneth M. Stimulation of international tourism in the 21st century / trans. with English. М. : Finances and statistics, 2000. 240 p.